

Tarama Sözlüğü

Andreas Tietze
(Viyana)

Türkçe üzerinde çalışan her araştırmacı *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*'nü (DS) ve *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*'nü (TS) bilir ve takdir eder. Hem de çok iyi takdir eder. Bu iki eseri ortaya çıkarmakla TDK muazzam bir iş başarmış ve bütün Türkologların takdirini kazanmıştır. DS ile Türkiye Türkçesine yeni bir mekân boyutunu, TS ile yeni bir zaman boyutunu kazandırmıştır. Dil anlayışı bakımından bunlar sayesinde Türkiye Türkçesi sanki yeni bir çağa girmiş, Türkoloji sahasında yeni, sağlam ve hakim bir mevkie erişmiştir.

Senelerce süren yoğun çalışmaların sonucu olan bu eserlerin özelliklerini kısaca gözden geçirirsek herşeyden evvel gözümüze çarpan, belki Türkoloji tarihinde ilk defa gerçekleştirilen, inceden planlanmış geniş işbirliğinin rolüdür. Bu işin böyle yarım asır devam ettirilmesi, deneyenlere malumdur, kolay bir şey değildir ve başka sahalarda da takip edilecek bir örnek sayılabilir.

Bu makalemde yalnız Tarama Sözlüğünden bahsetmek istediğime göre yalnız onun özelliklerine değinmek istiyorum. Bir çok seçkin uzmanın topladıkları kelime malzemesi, kolay bir transkripsiyonla alfabetik sıraya konarak ve mana bakımından bölünerek herkesin şaşırmadan kullanabileceği bir sözlük elde edilmiştir. Bu suretle ortaya gelen çerçeveye derlenmiş malzeme konmuş ve sözlüğü kullananlara en mükemmel şekilde, başta gösterilen kelimenin hangi devirlerde hangi gramer şartları altında kullanıldığı ve orada gösterilen mananın hangi bağlamlardan çıkarıldığını kendi gözüyle, kendi anlayışıyla kontrol etme imkânı verilmiştir.

Bu gibi müşterek eserlerde yanlışlıklar kaçınılmaz olduğu gibi iştirak edenlerin fikir ve usulleri tamamen mutabık olmayabilir. Malzemeyi toplayanların üzerlerine aldıkları metinde gördükleri arkaik kelime şekillerinin, gramer

özelliklerinin, mana nüanslarının hangileri böyle bir sözlüğe girer ve girmesi lazımdır konusunda birbirinden farklı fikirlerin bulunması tabiidir. Bunları malzemenin redaksiyonunu yapan ekibin standartlaştıracağı beklenir. Yine bunun gibi bazı ufak tefek birbirini tutmazlıklar Tarama Sözlüğü'nün metninde kalmış fakat kıymetine bir zarar vermemiştir.

Tarama Sözlüğünü ilmî bakımdan daha mükemmel hale getirmek için ne yapmak lazım diye sorarsanız, ilk evvel aklıma gelen, kullanılan kaynakların hangisinin harekeli, hangisinin harekesiz olduğunun gösterilmesidir. Bir kelimenin hareke ile yazılmış olduğunu bilmek, okunuşuna itimadımızı çok kuvvetlendirecektir.

Başka bir teklif: okunuşu şüpheli kelimelerin arkasına parantez içinde bir soru işaretinin konması ve gerektiğinde mümkün olan başka türlü okunuşların gösterilmesi.

Bunlar belki küçük ricalar, fakat büyükleri de yok değildir. En başta -bunu söylemeğe lüzum bile yoktur- şimdiye kadar ihmal edilen veya yeni keşfedilen kaynakların taranması ve böylece elde edilen malzemenin sözlüğe ilave edilmesi yahut bir ek cilt olarak esere katılması her okuyucunun umduğu ve beklediği şeydir.

Son rüyamız da, her maddenin arkasına o maddede gösterilen leksemin kısa ya da uzun bir değerlendirmesini, eski ve günümüzdeki öteki Türk dillerindeki şekil ve manalarını ve ona temas eden ilmî literatürü tam olarak görebilmek olacak. O zaman Tarama Sözlüğü tam manasıyla Türkoloji sahasının sayılı temel eserlerinden biri olacaktır.

Tarama Sözlüğü 8 cildiyle bugün dünya Türkologlarının elinde zengin bir hazinedir. Daha sonra çıkmış olan tek ciltli Yeni Tarama Sözlüğü (1983) onun yerini tutamaz. Gerçi onda bazı yanlışlar düzeltilmiştir fakat örnek cümleler, kaynaklar, tarihler olmadığı için TS'nün en mühim unsurları yoktur; o sadece pratik bir vasıtaadır; kaynak gösteremediği için onu bir Türkolog hiçbir ilmî yazıda kullanamaz. Bundan dolayı bütün düzeltmeler, ilaveler hatalardan arınsın da yeni baskılarda daha güzel ve kusursuz ortaya çıkabilsin diye her Türkologun eli altında bulunan esas TS'ne yöneltilmeli. Bu fikirle şimdi 65. yaş gününü kutladığımız dostum Talât Tekin ile beraber Erdem dergisinde bir makale dizisine başlamış bulunuyoruz. Ömrümüz vefa ederse onu Z harfine götürmek niyetindeyiz.

Sözümü bitirmeden, TS'nün bugünkü halinde kusursuz olmadığını ve ona güvenen araştırmacıyı nasıl yanlış hükümlere varmak tehlikesine düşüre-

bildiğini, elan tezgâhımızda olan B harfinin bir misaliyle göz önüne koymak istiyorum:

Tarama Sözlüğünün A-B cildinde (s. 483, hulasası Yeni Tarama Sözlüğü s. 29) şöyle bir madde bulunuyor:

beğşene: Şahane, beycesine, sultanî.

Tanıklar:

§ Hüsrevanî خسروانى [Fa.] : Beğşene بکشنه kadîm akçalar.
(Ni'metî, XVI. 279)

§ Hüsrevâne خسروانه [Fa.] : Beğşene بکشنه demektir.
(Deş. XVI. 321-1)

§ Hüsrevanî خسروانى [Fa.] : Beğşene بکشنه demektir.
(Deş. XVI. 372-1)

§ Şahvâr شاهوار [Fa.] : Beğşene.
(Şamil XVI. 465)

Madde bu kadar. Kaynaklar: Ni'metî (Lugat-i Ni'metullâh), 947/1540'ta yazılmış Farsça-Türkçe lugat; Deş. = Deşîşî Mehmed Efendi tarafından 988/1580'de yazılan *et-Tuhfetü's-Seniyye* adlı Farsça-Türkçe lugat; Şamil = Şâmilü'l-luga; Afyon Karahisarlı Hasan bin Hüseyin 'Imâmüddîn'in 911/1505'te yazdığı Farsçadan Türkçeye lugat. Önsözden öğrendiğimize göre ilk ve üçüncü yazma Dehrî Dilçin ve ikinci yazma Tahir Nejat Gencan tarafından taranmış. Kaynaklar birbirini tutuyor, üç, hatta dört defa aynı kelime önümüzde. Bu bir tesadüf olamaz, demek ki elimizde sağlam kaynaklara dayanan bir leksem var. Lakin onu çözümlerken Türkolog güçlüklerle karşılaşılıyor. Kelimenin ilk hecesi bariz, *beğ*, Eski Osmanlıcada *beg* çok eski bir Türkçe kelimedir ve mana itibarıyla Farsça *şâh* ve *khusraw* ile hiçbir şüphe bırakmayacak şekilde mutabakattadır. Fakat leksemin geri kalan kısmını nasıl izah edelim? Türkçede, herhangi eski ya da yeni Türk dilinde, şimdiye kadar *-sene* diye bir ek, bir ekler terkiibi, tespit edilmiş midir? Tarama sözlüğünün 1974'te çıkan Ekler cildine baktığımız zaman /s/ ile başlayan bir tek ekin kaydedilmediğini buluruz. Başka kaynaklarda da onu boşuna arıyacağız; Martti Räsänen'in *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen* (Helsinki 1957) adlı çalışmasında isimden isim yapan ekler bölümünde (Denominale Nomina, s. 91-114) -ş ekini yalnız -Iş ile biten tek tük misallerde gösterebiliyor. Sondaki /e/ bir datif ekine benziyor, fakat /im/ 1. şahıs mülkiyet ekinden başka ne olabilir (fiil köküne takılan ekleri göz önünde bulundurmazsak)? Demek ki bu *-sene* eki Türkoloji sahasında yeni bir fenomen

ve herhalde bir tez yazmaya yahut yazdırmaya şayan bir gerçek.

Filoloji kriminolojiye benzeyen bir ilimdir. Araştırmacı bir emareye takılır, bir parmak izine, kaideye aykırı bir müşahedeye; oradan yola çıkar ve sorunu çözene kadar durmaz. Türkoloji ile çözülemeyen mesele belki filoloji vasıtasıyla çözülebilir: Leksemimiz için üç, dört şahit var. Bunların ifadeleri aşağı yukarı aynı, yani Farsça *khusrawânî* (bir keresinde -sehven olabilir- *khusrawâna*) ve *şâh-vâr* kelimelerini *begsene* olarak Türkçeye tercüme ediyorlar. Söz birliği eden bu şahitler acaba birbirlerinden tamamen ayrı mıdır? Birbirlerinden istifade etmişlerse şahitlikleri ancak bir kişinin şahitliği sayılabilir. Kronolojiye bakarsak başta gelen Şamil, fakat onun ifadesi pek kısa ve tercüme ettiği kelime başka (onu sonradan yapılan bir ilave saymak mecburiyetinde olacağız, sebebini sonra göreceğiz). Deşîşî'nin ifadesi ise 40 yıl önce kaleme alınan Ni'metî metninin kısaltılmış tekrarı olabilir. En tam ifade Ni'metullâh'inkidir. Onda, ötekilerde bulunmayan bir unsur var: *kadim akçalar*. Acaba *begsene* bu kadim akçalar'ın sıfatı mı? Meseleyi daha ileri götürmek için şunu sormak akla gelir: 16. asırda medrese talebeleri için yazan bu şahısların elinde başka kaynak yok muydu? Yani bir Farsça-Farsça lugat ki onun kelimelerini aynen alıp sadece izahlarını Türkçeye tercüme etmekle iktifa edebilsinler? Dayandıkları böyle bir kaynak bulabilirsek belki sorunumuzu çözecek bir ip ucu bulabiliriz. Elde mevcut bütün eski lugatlerden istifade etmiş olan Steingass'ın Farsça-İngilizce sözlüğüne müracaat ettiğimizde *khusrawânî* kelimesinin çeşitli manaları arasında "a species of old money (coined by king Khosrau)" izahını buluruz. Zaten Burhân-e qâte' Farsça-Farsça lugatında aynı kelime altında başka şeyler meyanında "her güzel ve iyi ve büyük şey için Husrev'in eseri derler, mesela husrevani küp ve bunun gibi şeyler" yer alır. Demek ki toprakta bulunan eski paralara ve başka şeylere *husrevânî* denirmiş. Belki bir lugatte *Khusrawânî*: hazâr-sâl sikka" gibi bir ibareyi, tercüme eden "*Husrewânî*- biñ senelik kadîm akçalar" diye Türkçeye aktarmış. Arap yazısında, iki kelimeyi birbirine çok yakın yazılmışsa, *biñ sene* (بىڭ سنه) kolaylıkla *begsene* (بگسنه) şeklinde okunabilir, sadece /ñ/ harfinin üç noktasını /s/ harfine ait görmek ve /s/'yi /ş/ diye okumak yeter. Doğrusu da bu olsa gerek. Hata ilk tercüme yapıldığında değil, lugatını yahut lugatından bazı parçaları anlamadan kopye edenlerdeymiş.

Bu suretle bu sorun da çözüldü ve tez konusu suya düştü. Fakat büyük bir hazine olan Tarama Sözlüğünü bu gibi hatalardan kurtarmanın vacip olduğu şüphe götürmez.